

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA EVFEMIZM VA DISFEMIZM BIRLIKLARINING SEMANTIK-PRAGMATIK TAHLILI

Hasanova Umida Ziyomurod qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistri

Ilmiy rahbar: f.f.f.d.(PhD) Abdinazarov O'ktam Qo'shoqovich

ANNOTATSIYA Maqolada evfemizm va disfemizm birliklarining lingvokulturologik (til–madaniyat) xususiyatlari ingliz va o'zbek tillari kesimida qiyosiy yondashuvda tahlil qilinadi. Evfemizm ijtimoiy sezgir yoki “tabu” mavzularni muloyimroq shaklda ifodalab, muloqotdagi odob, hurmat va “yuzni saqlash” strategiyalariga xizmat qilsa, disfemizm aksincha bahoni keskinlashtirish, salbiy ekspressiya va ijtimoiy masofani kuchaytirish uchun qo'llanadi. Ushbu oppozitsiyaning “qalqon” va “qurol” sifatida ishlashi Allan va Burrige konsepsiyasida umumlashtirilgan bo'lib, evfemizm/disfemizmning universal va madaniy xos qatlamlarini ajratishga imkon beradi. Tadqiqot metodologiyasi definitson tahlil (terminlarning ilmiy ta'rifi), lingvokulturologik interpretatsiya (madaniy me'yor va qadriyatlarning til birliklarida aks etishi), semantik-pragmatik tahlil (konnotatsiya, registr, kontekst), hamda chog'ishtirma funksional moslashtirish (inglizcha birlik ↔ o'zbekcha funksional ekvivalent) usullariga tayangan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, har ikki tilda evfemizatsiya va disfemizatsiya umumiy kognitiv resurslar (metafora, metonimiya, perifraz) orqali yuzaga kelsa-da, qaysi mavzular “nozik” hisoblanishi, qaysi diskurslarda evfemizmlar institutsionallashishi hamda disfemizmlarning qabul qilinishi milliy muloqot me'yorlari va madaniy “filtrlar” bilan farqlanadi. Evfemizm va disfemizmni “bir ro'yxat” emas, balki madaniy nazorat ostida ishlaydigan dinamik kommunikativ strategiya sifatida ko'rish tarjima va ta'lim amaliyotida pragmatik xatolarni kamaytiradi.

Kalit so'zlar: evfemizm, disfemizm, lingvokulturologiya, tabu, konnotatsiya, pragmatika, registr, metafora, metonimiya, qiyosiy tahlil, ingliz tili, o'zbek tili.

KIRISH. Til jamiyatning madaniy tajribasini nafaqat lug'aviy ma'no orqali, balki “qanday aytiladi” degan me'yorlar orqali ham uzatadi. Shu nuqtada evfemizm va disfemizm hodisalari lingvokulturologiya uchun ayniqsa muhim: ular madaniyatning “ruxsat etilgan” va “ruxsat etilmagan” ifoda chegaralarini, hurmat va masofa mexanizmlarini, shuningdek ijtimoiy baholashning ko'rinmas kodlarini ochib beradi. Evfemizm ko'pincha noqulay, uyatli, qo'rqinchli yoki ijtimoiy jihatdan og'riqli mavzularni yumshatib ifodalashga yordam beradi;

disfemizm esa aksincha, shu mavzularni atayin qo‘pollashtirib, tanqid, masxara, keskin baho yoki ijtimoiy ajratishni kuchaytirishi mumkin. Allan va Burrige evfemizm va disfemizmni “shield and weapon” (qalqon va qurol) metaforasi bilan izohlab, ularning ijtimoiy-psixologik motivlarini hamda nutqiy ta’sir kuchini alohida urg‘ulaydi.

Lingvokulturologik yondashuv evfemizm/disfemizmni shunchaki sinonimiya yoki uslubiy bo‘yoq masalasi sifatida emas, balki “madaniy norma + nutqiy strategiya”ning birikmasi sifatida ko‘radi. Bu yondashuvda ikki savol markazga chiqadi. Birinchisi, qaysi mavzular madaniyat tomonidan “sezgir” deb belgilanadi (masalan, o‘lim, kasallik, tanadagi holatlar, yosh, iqtisodiy qiyinchilik, ijtimoiy maqom). Ikkinchisi, bunday mavzular haqida gapirganda madaniyat qanday “yumshatish” yoki “keskinlashtirish” vositalarini afzal ko‘radi: metafora, metonimiya, perifrasi, so‘z tanlovi, registr almashtirish va hokazo. Casas Gómez evfemizm va disfemizmni “taqiqlangan reallik”ni konseptualizatsiya qiluvchi, bir xil baza va resurslardan foydalanuvchi, ammo maqsadi qarama-qarshi bo‘lgan kognitiv jarayonlar sifatida talqin qiladi; bu fikr lingvokulturologik qiyoslash uchun qulay nazariy tayanchdir.

Ingliz va o‘zbek tillarini qiyoslashning dolzarbligi shundaki, bu ikki til turli kommunikativ an’analarga ega bo‘lsa-da, evfemizatsiya/disfemizatsiya mexanizmlari ikkala jamiyatda ham faol ishlaydi. Ingliz tilida evfemizmlar ko‘pincha rasmiy va institutsional diskurslarda (OAV, siyosat, korporativ kommunikatsiya) “salbiy hodisani neytrallashtirish” yoki “qabulni boshqarish” vositasi sifatida tahlil qilinadi; bu holat evfemizmlarning faqat odob uchun emas, balki diskursiy strategiya sifatida ham ishlashini ko‘rsatadi. O‘zbek tilshunosligida esa evfemizm va disfemizm mavzusi ko‘pincha nutq madaniyati, adabiy me’yor va didaktik yondashuv bilan bog‘lab yoritiladi; o‘zbek muhitida “hurmat” va “muomala odobi” evfemizatsiyani kuchli rag‘batlantiruvchi omil sifatida ko‘rsatiladi.

Maqsadi — evfemizm va disfemizmning lingvokulturologik xususiyatlarini ingliz va o‘zbek tillari qiyosida tizimli tahlil qilish, ularning madaniy motivlari va diskursiy vazifalarini ajratish, hamda tarjima/ta’lim amaliyoti uchun funksional mezonlar taklif etishdir. Tadqiqot savollari: (1) Evfemizm va disfemizmning semantik asoslari (denotatsiya–konnotatsiya) qanday qayta sozlanadi? (2) Qaysi pragmatik vazifalar (hurmat, ehtiyotkorlik, kinoya, tajovuz) ustun? (3) Har ikki tilda qaysi madaniy qadriyatlar evfemizatsiyani, qaysilari disfemizatsiyani kuchaytiradi? (4) Tarjimada ekvivalentlik “so‘z” darajasida emas, “funksiya–registr–intensivlik” darajasida qanday ta’minlanadi?

METODOLOGIYA. Tadqiqot semantik-pragmatik va lingvokulturologik chog‘ishtirma yondashuv asosida bajarildi. “Faqat real ma’lumotlar” talabi empirik statistik da’volar (foiz, reyting) bilan emas, balki tekshiriladigan ilmiy manbalardagi nazariy ta’riflar, ilmiy konsepsiyalar va o‘zbek tilshunosligida chop etilgan o‘quv-uslubiy materiallarda berilgan metodik-terminologik tavsiflar orqali ta’minlandi.

Manbaviy tayanch uch blokdan tuzildi. Birinchi blok — evfemizm va disfemizmning klassik ilmiy talqini: Allan & Burrige asarlarida evfemizm/disfemizmning ijtimoiy, psixologik va kommunikativ motivlari, ularning “qalqon/qurol” funksiyasi umumlashiriladi. Ikkinchi blok — kognitiv va leksikologik yondashuv: Casas Gómez evfemizm/disfemizmni taqiqlangan reallikni konseptualizatsiya qiluvchi, bir xil resurslardan foydalanuvchi qarama-qarshi jarayonlar sifatida tavsiflaydi. Uchinchi blok — o‘zbek tiliga oid didaktik va ilmiy-uslubiy baza: “O‘zbek tilida evfemizm va disfemizm” nomli qo‘llanma evfemizm/disfemizmni milliy nutq jarayonida shakllantirish, mental xususiyatlar bilan bog‘liq holda tushuntirish zarurligini qayd etadi; bu o‘zbek lingvokulturologik kontekstini asoslash uchun muhim.

Tahlil usullari quyidagicha belgilandi. (1) Definitson tahlil: evfemizm, disfemizm, tabu, konnotatsiya, registr tushunchalari ilmiy manbalarga tayangan holda aniqlandi. (2) Semantik komponent tahlili: denotat saqlangan holda konnotativ qatlam (muloyimlik, neytrallik, salbiy baho) qanday boshqarilishi ko‘rsatildi. (3) Pragmatik tahlil: nutq vaziyati, adresat, maqsad va diskurs domeni (kundalik, rasmiy, OAV, ta‘lim) bo‘yicha evfemizm/disfemizmning vazifalari ajratildi. (4) Lingvokulturologik interpretatsiya: birliklarning tanlanishi ortidagi madaniy motivlar (hurmat, uyat, diniy-axloqiy cheklovlar, “ijtimoiy yuz” me‘yorlari) chog‘ishtirildi. (5) Chog‘ishtirma funksional moslashtirish: tarjimada so‘zma-so‘z ekvivalentlikdan ko‘ra funksional moslik (bir xil yumshatish darajasi va registr) mezon sifatida olindi; bu yondashuv badiiy tarjimada evfemizm/disfemizm almashinuvi xatolariga doir tahlillarda ham muhim muammo sifatida ko‘tariladi.

NATIJALAR

1. Lingvokulturologik yadro: tabu va odob me‘yorlari evfemizatsiyani tizimli ravishda ishlab chiqaradi. Har ikki tilda evfemizmning paydo bo‘lishi odatda tabu bilan bog‘lanadi: jamiyat ma‘lum mavzular haqida “bevosita” gapirishni cheklaydi yoki kamida ehtiyotkorlik talab qiladi. Casas Gómez buni “forbidden reality” (taqiqlangan reallik) atrofidagi konseptual jarayon sifatida izohlaydi; evfemizm/disfemizm shu reallikni turlicha “qadoqlash”dir. O‘zbek tiliga oid qo‘llanmada evfemizm/disfemizm “milliy madaniyat ko‘zgasida” namoyon bo‘lishi, ularni mental xususiyatlar misolida o‘rganish zarurligi qayd etiladi; demak, evfemizatsiya faqat til hodisasi emas, balki madaniy me‘yorning tilga ko‘chgan shakli sifatida talqin qilinadi.

2. Semantik mexanizm: denotat ko‘pincha o‘zgarmaydi, baholovchi qatlam (konnotatsiya) qayta sozlanadi. Evfemizmida asosiy semantik operatsiya — “salbiy/bosiq bo‘lmagan” konnotatsiyani kamaytirish; disfemizmida esa aksincha, salbiy ekspressiyani kuchaytirish. Allan & Burrige bu oppozitsiyani kommunikativ ta‘sir nuqtayi nazaridan “qalqon” (himoya, yumshatish) va “qurol” (hujum, keskin baho) sifatida talqin qiladi. Natija

shuki, evfemizm/disfemizmni tahlil qilganda asosiy mezon “nima nazarda tutilgan”dan ko‘ra “qanday munosabat yuklangan” bo‘lib qoladi.

3. Kognitiv resurslar: metafora, metonimiya va perifraz ikki tilda ham faol, ammo madaniy “yoqimlilik mezonini” turlicha. Casas Gómez evfemizm va disfemizmning resurslari bir xil bo‘lishi mumkinligini ta’kidlaydi: metafora (ko‘chma tasvir), metonimiya (yaqinlik asosida ko‘chirish), perifraz (aylanma ifoda) orqali tabu zonasi “bilvosita” ifodalanadi. Qiyosiy natija sifatida shuni aytish mumkin: ingliz tilida rasmiy diskursda perifraz va abstrakt nomlash (“quruq” byurokratik neytrallik) evfemizatsiya usuli bo‘lib ishlashi tez-tez ko‘zga tashlanadi; o‘zbek tilida esa metaforik yumshatish va hurmat ma’nosini kuchaytiruvchi formulalar ko‘proq “odob” bilan bog‘lanadi (masalan, o‘lim mavzusida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ifodadan qochish odati).

4. Diskursiy farq: ingliz tilida institutsional evfemizmlar ko‘proq standartlashadi, o‘zbek tilida esa muomala odobi va ijtimoiy hurmat evfemizatsiyaning asosiy tayanchi bo‘lib qoladi. Allan & Burridge traditsiyasida evfemizmlar nafaqat shaxslararo muloqotda, balki institutlar tilida ham “yumshatish” va “imijni boshqarish” funksiyasini bajarishi ko‘rsatiladi. O‘zbek manbasida esa evfemizm/disfemizmni o‘qitish moduli milliy nutq jarayonida shakllantirish zarurligi bilan izohlanadi; bu o‘zbek muhitida evfemizmning ko‘proq madaniy-axloqiy me’yorlarga bog‘langanligini ko‘rsatadi. Natija sifatida: ingliz tilida “rasmiy neytrallik” evfemizmning muhim ko‘rinishi bo‘lsa, o‘zbek tilida “hurmat va muomala” evfemizmni tanlashda ko‘proq rol o‘ynaydi.

5. Disfemizmning lingvokulturologik roli: faqat qo‘pollik emas, balki baholash va ijtimoiy pozitsiyalash vositasi. Disfemizm ko‘pincha salbiy bahoni kuchaytiradi; ammo u har doim bevosita haqorat shaklida bo‘lishi shart emas. U kinoya, keskin tanqid, “biz–ular” chegarasini chizish kabi vazifalarda ham ishlashi mumkin. O‘zbek adabiy nutqida disfemizmlar obraz yaratish va personaj nutqini xarakterlash vositasi sifatida tahlil qilingan ishlar mavjud; bu disfemizmning badiiy diskursda funksional jihatdan “legitim” bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Shunday bo‘lsa-da, lingvokulturologik nuqtayi nazardan disfemizmning qabul qilinishi madaniy me’yorlarga kuchli bog‘liq: ayrim kontekstlarda u “hazil-mutoyiba” doirasida qabul qilinishi, boshqa kontekstlarda esa ijtimoiy mojaroni keskinlashtirishi mumkin.

6. Tarjimada asosiy natija: ekvivalentlik leksik emas, pragmatik va madaniy moslik orqali ta’minlanadi. Tarjimada evfemizm/disfemizm muammosi shundaki, bir tildagi “yumshoq” birlik boshqa tilda o‘ta rasmiy yoki o‘ta oddiy bo‘lib ko‘rinib qolishi mumkin; natijada kommunikativ ta’sir (hurmat, ehtiyotkorlik, tanqid kuchi) o‘zgaradi. Badiiy tarjimada evfemizm va disfemizmning almashinuviga doir muhokamalar aynan shu pragmatik yo‘qotishlarni muhim xato manbai sifatida ko‘rsatadi. Shu bois, tarjimachi uchun uchta parametr “majburiy tekshiruv” sifatida namoyon bo‘ladi: (a) funksiya (yumshatishmi yoki

keskinlashtirishmi), (b) registr (rasmiy/og'zaki/badiiy), (c) intensivlik (qanchalik yumshoq yoki qanchalik o'tkir).

MUHOKAMA

Evfemizm va disfemizmning lingvokulturologik qiyosi ikki tilda "madaniy muvozanat" qanday boshqarilishini ochadi. Birinchidan, evfemizatsiya ko'pincha "hurmat" va "ehtiyotkorlik"ning tilga ko'chgan ko'rinishidir. O'zbek muhitida bu ko'rinish ko'p hollarda shaxslararo munosabatlarda "kattaga hurmat", "nozik mavzuda muloyimlik", "uyat/andisha" kabi qadriyatlar bilan uyg'unlashadi. O'zbek tiliga oid o'quv-uslubiy manbada evfemizm/disfemizmni mental xususiyatlar bilan bog'lab o'rganish zarurligi aynan shu fikrni metodik jihatdan mustahkamlaydi. Ingliz muhitida ham shaxslararo odob strategiyalari mavjud, biroq ko'pincha institutsional diskursning "neytrallik" va "qabulni boshqarish" ehtiyoji evfemizmlarni kuchliroq standartlashtiradi; Allan & Burrige asarlari evfemizm/disfemizmni keng ijtimoiy funktsiyalar bilan bog'lab, bu jarayonni umumiy nazariy doirada tasvirlaydi.

Ikkinchidan, evfemizm har doim ham "faqat yaxshi niyat" emas. Lingvokulturologik tahlilda evfemizmning "axborotni bezash" yoki "mas'uliyatni xiralashtirish" kabi strategik ko'rinishlari ham hisobga olinadi. Buni isbotlash uchun raqamli empirika shart emas: institutsional diskursda evfemizmlar "ijtimoiy qabul"ni boshqarish vositasi sifatida ilmiy adabiyotlarda konseptual darajada ko'rsatib berilgan. Demak, evfemizatsiya madaniy me'yorning "yumshoq" qatlami bo'lishi bilan birga, diskursiy strategiya bo'lishi ham mumkin.

Uchinchidan, disfemizmning madaniy "chegarasi" ham doim bir xil emas. Disfemizm ba'zan ijtimoiy norozilikni ifodalash, tanqidni kuchaytirish yoki badiiy tasvirning ta'sirchanligini oshirish uchun ishlatiladi; o'zbek adabiy materiali doirasida disfemizmlar personaj nutqini xarakterlash bilan bog'lab tahlil qilingan ishlar bunga misol bo'la oladi. Biroq lingvokulturologik nuqtayi nazardan muhim jihat shuki: bunday vosita qaysi vaziyatda "stilistik san'at" sifatida, qaysi vaziyatda "ijtimoiy buzilish" sifatida talqin qilinishi madaniyat va kontekstga bog'liq. Shu sababli disfemizmni ham "ro'yxat" sifatida emas, "qabul qilish shartlari"ga ega pragmatik kategoriya sifatida ko'rish ilmiyroq bo'ladi.

To'rtinchidan, qiyosiy tahlil tarjima va ta'lim uchun bevosita natija beradi. Tarjimada evfemizm/disfemizm mosligini leksik ekvivalentlik bilan cheklash pragmatik xatoga olib kelishi mumkin; buni badiiy tarjima bo'yicha muhokamalar ham ta'kidlaydi. Ta'limda esa evfemizm/disfemizmni "axloq darsi"ga aylantirib yubormasdan, tilning real diskursiy ishlashini ko'rsatish kerak: qaysi registrda qanday ifoda maqbul, madaniy me'yor qanday ishlaydi, qanday vaziyatda yumshatish muloqotni saqlab qoladi, qanday vaziyatda esa "ortiqcha evfemizatsiya" axborotni noaniq qiladi.

XULOSA Maqola doirasidagi lingvokulturologik qiyos shuni ko'rsatdiki, evfemizm va disfemizm ingliz hamda o'zbek tillarida umumiy kognitiv baza (tabu atrofida

konseptualizatsiya) va umumiy ifoda resurslari (metafora, metonimiya, perifraz)ga tayangan holda ishlaydi, biroq ularning institutsionallashuvi va madaniy motivlari farqlanadi. Casas Gómez ta'kidlaganidek, evfemizm va disfemizm bir xil "taqiqlangan reallik"ni turli maqsadda konseptualizatsiya qiluvchi qarama-qarshi jarayonlar bo'lib, resurslari o'xshash, niyati va ta'siri esa teskari yo'nalishda. Allan & Burrige konsepsiyasi esa bu oppozitsiyani kommunikativ funktsiya nuqtayi nazaridan "qalqon" va "qurol" sifatida aniq tushuntirib beradi.

O'zbek tiliga oid o'quv-uslubiy manbada evfemizm/disfemizmni milliy madaniyat va mental xususiyatlar bilan bog'lab o'rganish zarurligi qayd etilishi, o'zbek muhitida evfemizatsiyaning ko'proq muomala odobi va hurmat qadriyatlari bilan integratsiyalashganini ko'rsatadi. Ingliz muhitida esa evfemizmlar shaxslararo odobdan tashqari, institutsional diskursda ham ko'p ishlashi, evfemizatsiyaning strategik ko'rinishlarini kuchaytiradi (buni Allan & Burrige doirasidagi yondashuv nazariy jihatdan izohlashga imkon beradi). Disfemizm esa har ikki tilda ham salbiy ekspressiyani kuchaytiruvchi vosita bo'lsa-da, badiiy va publitsistik diskursda stilistik funksiyalarni bajarishi mumkinligi o'zbek materiallari misolida ham ko'rinadi.

Amaliy yakun: evfemizm va disfemizmni qiyosiy o'rganish tarjimada "funksiya–registr–intensivlik" mezonini birlamchi qiladi, ta'limda esa nutq madaniyati va diskursiy kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, evfemizm/disfemizmning lingvokulturologik tahlili "til" va "madaniyat" o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajarib, real muloqotda yuzaga keladigan pragmatik xatolarni (haddan tashqari qo'pollik yoki keraksiz noaniqlik) kamaytirishga ilmiy asos beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Allan K., Burrige K. Euphemism & Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon. Oxford University Press, 1991 (nashr ma'lumoti va umumiy tavsif).
2. Casas Gómez M. The Expressive Creativity of Euphemism and Dysphemism. Lexis (PDF).
3. "O'zbek tilida evfemizm va disfemizm" (o'quv-uslubiy qo'llanma, PDF).
6. Bahramovna, Y. S. (2022). Etymological And Semantic Analysis Of Clothing Names In Different Systemic Languages. Web Of Scientist: International Scientific Research, 83-88.
7. Bahromovna, Y. S. (2021). Thematic Division of Clothing Names in English and Uzbek. European Journal Of Innovation In Nonformal Education, 1(2), 61-62.